

Т.А. Клименко
(м. Черкаси)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЧЕРКАЩИНИ в XIX ст.

З-поміж різноманітних регіонів української землі, які різняться традиціями, культурою, побутом, відомими особистостями, економічним розвитком і природними багатствами, особливе місце займає Черкаський край із своїм славним минулим й особливістю його економіко-географічного положення, істотні переваги котрого визначаються наближеністю губернських міст та наявністю судноплавної річки – Дніпра. У XIX ст. він посідав важливе становище в імперії територією якого здійснювалася важлива експортно-імпортні зв'язки з іноземними країнами. Найбільша річка – Дніпро відігравала значну роль у транспортуванні товарів, а також зв'язувала підприємства країни із західними державами.

Дослідження економічного розвитку Черкаського регіону набуло актуальності й життєвого значення в наші дні, окремих праць насамперед слід виокремити доробок дослідника населених пунктів Київської губернії Л.Похилевича. Важливим джерелом для вивчення історії краю є звернення до наукової спадщини визначних істориків М.Грушевського, О.Субтельного, І.Гуржія. Важливе місце в дослідженні економічного розвитку регіону мають статистичні щорічники, “журнали” сільськогосподарських товариств та “труди” місцевих комітетів щодо потреб сільськогосподарської промисловості Київської й Полтавської губерній і праці науково-дослідного інституту селянства. На сучасному етапі дану тематику представлено у працях Морозова А., Тембрової Н.Р., Гоцуляка В.В., Соловйової Т.М., Мельниченка В.М., Якименка М.А. Тим часом зазначена проблема на регіональному рівні ще недостатньо досліджена.

Через особливу родючість ґрунту, помірний клімат, значну численність річок економіка Черкаського краю переважно залежала від аграрної галузі, зокрема розвинутості її поміщицьких економій. Тому, сільське господарство було провідною галуззю місцевої економіки та основною формою життєдіяльності населення Черкащини. Ефективність сільськогосподарського виробництва поміщицьких господарств прямо залежала від матеріально-технічного їх забезпечення, способів залучення ними робочої сили до своїх економій відповідно до перетворень у суспільстві¹.

В правобережному регіоні найдавніші й найпотужніші маєтки належали землевласникам польського походження Потоцьким, Любомирським, Браницьким і Вишневецьким. Із включенням Правобережжя до складу Російської імперії у результаті прямого втручання царського уряду в процес перерозподілу приватної земельної власності шляхом реалізації маєтків колишніх їх володарів переважна кількість земель стала належати російським дворянам – землевласникам та урядовцям Воронцовим, Лопухіним, Давидовим, Раєвським, Багратіонам, Орловим, Бобринським, Браницьким, Балашевим, Потьомкіним, Самойловим, Енгельгардтам, Долгоруковим, Шуваловим й ін. Яскравим прикладом найбільших маєтків можна навести економії Потоцьких, Бобринських, Лопухіних, Воронцових, Балашевих. Так, наприклад, князю Лопухіну належало до 100 тис. дес. землі, а графам Браницьким – до 300 тис. дес.

Маючи у достатній кількості робочу силу, поміщицькі господарства процент

їх землеволодінь на Правобережжі був найвищим – 68,3 % спеціалізувалися на виробництві пшениці та цукрового буряка, а також продуктів тваринництва. Їх підприємницька діяльність була тісно пов'язана із сільським господарством.

Землеволодіння графів Потоцьких на початку XIX ст. розташовувалося в Липовецькому повіті, яке мало назву “Уманщина”, протяжністю 640,5 тис. дес. сільськогосподарської землі, 126,8 тис. дес. лісу та 108 676 душ кріпаків, вартість кожного з котрих становила 15 російських карбованців. Її оцінювалося все господарство у 7,5 млн. польських злотих, прибутковість становила 105,6 тис. злотих щорічно². На початку XIX ст. в Умані працювало два заводи – пивоварний та медоварний – і три млини.

Скасування кріпацтва реформа 1861 р. позначилося на економічному розвитку краю. Одним із великих економічно розвинутих торгових центрів Південно-Західної України стало місто Умань. Значному економічному розвитку останнього сприяла та обставина, що через нього проходив великий торговий шлях в напрямку з півночі на Черкаси і чорноморські порти. Тому, воно мало статус значного торговельного центру. Тут вели торгівлю купці з Польщі, Росії, Туреччини, Вірменії, Греції. Його розвиток ще більше посилювався, коли в 1890 р. було закінчено будівництво залізниці, що зв'язувала місто з такими важливими відповідними вузлами, як Козятин, Київ, Одеса. До цього центру тяжіла не лише територія Уманського повіту, а й сусідніх Звенигородського, Липовецького тощо. Жвава торгівля хлібом, цукром та іншими продуктами сільського господарства, які відправлялися морем через Одесу за кордон, а по залізниці – на північ, у внутрішні губернії Російської імперії, дальший розвиток промисловості у місті й повіті викликали створення в Умані п'яти відділень банків Російського торгово-промислового, Петербурзького міжнародного комерційного, Російського для зовнішньої торгівлі та ін.

Промисловість міста була напівкустарна і нараховувала близько 2 тис. ремісників. За даними 1901 р., в Умані працювало 22 підприємства з 536 робітниками. Загальна сума продукції цих останніх дорівнювала 1 861 154 крб. Серед них переважали заводи й фабрики харчової та керамічної промисловості. Зокрема у місті було 6 невеликих цегельних, 2 пивоварних, котрі виготовляли 2200 відер пива на рік, 2 винокурних, в яких вироблялося 17 623 80 літрів спирту відповідно, 2 миловарних, котрі випускали 800 пудів жовтого і 1500 білого мила, 2 чавуноливарних, свічковосальний, який виробляв 1500 пудів сальних свічок, шкіряний та 2 оцетних, котрі виготовляли 3800 відер заводи, одна тютюнова фабрика, яка виробляла 556 пудів тютюну й три пуди цигарок, 5 водяних млинів, 3 олійниці, паровий млин, котрий виробляв 32 120 пудів муки першого гатунку³.

Містечко Жашків, у якому працювали цукровий, пивоварний і цегельний заводи, славився своєю торгівлею кіньми⁴. Сюди на ярмарки приїздили купці з Подільської, Херсонської та Полтавської губерній⁵.

Промисловість Звенигородки складалася з двох пивомедоварних, махорочно-го й цегельного заводів і однієї крупорушки⁶.

На початку XIX ст. в Черкасах з'явилися перші великі промислові підприємства, що свідчило про початок нових економічних відносин у місті. В 1805 р. було розпочато будівництво цегельного заводу. Згодом, у 1831 р., побудовано мости на смілянських та чигиринських дорогах і в 1848 р. – пором через р. Дніпро, у 1845 р. – тютюнову фабрику, в 1854 – рафінадний завод. Тоді ж було введено у дію водопровід та гасове освітлення, а у 1874 р. на базарних площах – артезіанські криниці. Розвиток виробництва й торгівлі сприяло стрімкому зростанню

міста і його населення. Якщо в 1838 р. населення Черкас становили 9231 особу, то у 1881 р. вже понад 22 тис.⁷

Мошногогородищенський маєток князя М.С.Воронцова знаходився в Черкаському повіті Київської губернії, площа котрого нараховувала понад 40 000 дес. землі, належав до числа великих економій Південно-Західного краю, складався з двох міст – у Городище та Мошні й 14 сіл. Більша частина селян знаходила собі роботу у маєтку, і тільки незначна кількість чоловіків улітку йшла на заробітки в Херсонську і Катеринославську губернії, переважно на заводи.

До 1826 р. переходу економії до роду князів Воронцових – Мошногогородищенський був для своїх власників лише місцем полювання на оленя, диких кабанів та бобрів. Першим власником, який зробив цілу низку корінних змін у маєтку був князь С.М.Воронцов⁸. Із самого початку свого володіння останнім він провів магістральні дороги, осушив болота й перетворив їх на луки, розвинув скотарство, побудував Мошенський винокурний завод, розпочав будівництво Фастівської залізниці. З вступом у володіння маєтком графині К.А.Балашевої – племінниці князя С.М.Воронцова, уродженої графині Шувалової – в 1884 р. господарство було всебічно реорганізоване. У Городищі 1886 р. споруджено першу метеорологічну спостережну станцію. Пізніше, з 1891 р., влаштовано ще такі в 12 економіях. Значно змінились умови обробітку землі, став застосовуватися паровий плуг. З осені 1886 р. маєток вів своє господарство у 6 економіях, і лише, незначна частина їх перебувала в руках орендарів. Проведено було також цілу низку нових заходів у сільськогосподарській та фабричній організації маєтку.

Суттєвим було раціональне ведення лісового господарства, для чого не шкодувалися кошти на розвиток Мошногогородищенських лісів⁹. У маєтку успішно працювали й давали значні прибутки збудовані в 1892 р. Мошенський цегляний, у 1894 р. Олександрійський винокурний, у 1899 р. Маріїнський паровий керамічний і Городищенський пивоварний заводи. В 1890 р. був заснований Байбузький кінний завод, котрий вирощував робочих коней, а з придбанням у 1897 р. плідника чистокровної рисистої породи розпочалося розведення їздових коней, на яких у Росії був великий попит. На виставці в Нижньому-Новгороді 1896 р. маєток та його опис були удостоєні вищих нагород.

Поміщицьке землеволодіння на Лівобережжі значною мірою формувалося представниками нащадків козацької старшини. Один з найбагатших землевласників В. Кочубей – онук кримського татарина Кучук-Бая, відомий як генеральний писар при І.Мазепі – володів маєтностями, наданими родині Петром І, загальна площа котрих становила майже 33 тис. дес.¹⁰

На Лівобережжі культивувалися не тільки хлібні зернові – пшениця, жито, овес, ячмінь, а й інші культури – гречка, просо, горох, боби, чечевиця, кукурудза. У 40-х рр. почав активно засіватися льон. Важливу роль в економіці регіону відігравало тваринництво. Найбільший попит у господарствах був на тяглову робочу силу, а саме на волів, котрі використовувались у чумацькому промислі, як транспортний засіб і для оранки земель. Особливо у великих кількостях їх розводили в Золотоніському останній. Крім того, повіт славився своїми кращими кінними заводами.

Однак, попри родючість ґрунту, поміщики, маючи у надлишку кріпацьку робочу силу, не відчували потреби в нововведеннях у землекористуванні. Як наслідок, селяни займалися традиційними способами обробітку землі. При загальній млявості землевласники все ж робили вкладення в спорудження виробництв, тісно пов'язаних із сільським господарством, що приносило їм значні прибутки.

Особливого поширення набуло будівництво млинів, цукроварень, цукрових заводів. Зберігали свою популярність і також такі традиційні промисли, як бджільництво¹¹.

Розвиток будь-якої галузі економіки залежить від її технологічного оснащення. Саме центральний регіон, у котрому брала свій початок цукрова промисловість, посідав особливо важливе господарське становище. Через нього здійснювались експортно-імпортні зв'язки із країнами Європи. Територією краю тече найбільша річка України – Дніпро, завдяки якій транспортувались товари, зв'язувалися підприємства з західними державами. Очевидно, цей фактор та особлива родючість ґрунту спричинили передумови для започаткування цукрового виробництва в регіоні, котре почало виникати наприкінці 20-х рр. XIX ст. Засновником першої цукроварні на Правобережній Черкащині був власник с. Трощин Канівського повіту польський граф Понятовський. У 30-х рр. створюються цукрові заводи поміщиками Четвериковими в с. Почапинці Звенигородського повіту, графом Потоцьким у с. Орловець Черкаського повіту і гр. Бобринським у м. Сміла¹². Саме цукрова промисловість була найрозвиненішою галуззю економіки на Правобережжі.

Великими цукрозаводчиками були зокрема графи Бобринські. Їх маєток розташовувався в Чигиринському й Черкаському повітах Київської губернії та охоплював на початку володіння (1838 р.) 18 тис. дес. і лісу – 14,3 тис. дес. Пріоритетними на той час важливими галузями останнього були рільництво й лісівництво. Протягом значного проміжку часу він істотно збільшився за рахунок придбання навколишніх земель і вже на початку 1913 року становив 44,4 тис. дес. У маєтку застосовувалася багатопільна сівоzmіна.

Для забезпечення виробничих процесів розводилася худоба, а відповідно до вимог зростаючої економіки впроваджувалися в сільське господарство нові технології. Збільшувалася кількість та якість реманенту, серед якого переважали складні механізми – плуги, жатки, парові молотарки.

Під час володіння Бобринських містечко Сміла і весь Черкаський повіт набули найбільшого розвитку, промисловість котрих до того часу обмежувалася лише влаштованими на річці Тясмин крупчастими млинами, які забезпечували борошном не тільки повіт, а й в значній кількості ця продукція відправлялась в Умань, Кременчук, Миколаїв та Одесу.

З 1838 р. виникло безліч нових засобів для торгових оборотів, промислів і заробітків значної кількості людей, особливо на смілянських цукробурякових заводах. О.О.Бобринський поставив виробництво буряка на промислову основу. Графи підтримали це виробництво, оскільки у маєтку вироблялося багато хліба. А збудувавши перші на Смілянщині чотири заводи – Смілянський, Балаклеївський, Яблунівський та Грушевський – вони поклали початок цукровому виробництву в Південно-Західному краї. Згодом були зведені Гречківський і Капітанівський рафінадні заводи. Цукровий ринок Бобринських був найпоширенішим у тогочасній Росії. Продаж цукру відбувався через склади й агентства, котрі були зосереджені в Білій Церкві, Умані, Черкасах, Єлисаветграді, Кременчуку, Полтаві, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Києві, Миколаєві, Одесі, Ростові-на-Дону, Самарі, Саратові, Тюмені, Катеринбурзі, Іркутську, Ашхабаді, Баку. Крім того, цукор збувався за кордон – до Персії та Болгарії¹³.

Виробництво його на перших цукроварнях базувалося на ручній праці. В 1840 р. граф Бобринський побудував у Смілі механічні майстерні, в яких виготовлялося обладнання для цукроварень та техніка для сільського господарства. Так,

ними були вперше впроваджені терки для подрібнення буряків, гідравлічні преси і великі за місткістю котли.

Власники близько 70 заводів Київської губернії створили, за його прикладом, механічні майстерні в Городищі, Шполі й інших населених пунктах, де діяли цукрові заводи. Прагнення до вдосконалення цукробурякового виробництва за допомогою введення новітніх машин та апаратів мала вплив не тільки на розвиток цукрової промисловості в Південно-Західному краї, а й на виникнення тут машинобудування.

З того часу розпочався промисловий зростання Сміли, що згодом дозволило стати їй одним із промислових центрів півдня Російської імперії. Завдяки залізниці, побудованій у 1879 р. графом В.О.Бобринським на 9 заводах Сміли було вироблено продукції на 4070 тис. крб (на 791 тис. крб більше, ніж у тому ж році випустили її на 76 фабриках і заводах Києва.

Відомий історик-аграрник Л.Похилевич у своїй характеристиці містечка зазначав: “Перехід Сміли у володіння графині Бобринської склав епоху в розвитку цього містечка, оскільки він послужив до вигоди не тільки жителів його, а й усього Черкаського повіту. До того часу торгівля та промислова діяльність Сміли обмежувалася крупчастими, відмінно влаштованими на річці Тясміні вітряками. Ця промисловість залишилася у гарному становищі й тепер, оскільки поля в Смілянському маєтку виробляють багато хліба. Але разом із тим з 1838 р. підприємливість і капітали власників відкрили тут багато нових засобів для торговельних оборотів, промислів та заробітків значній кількості людей: ми говоримо про смілянські бурякоцукрові заводи, відомі всій Росії”¹⁴.

Хоча Бобринські фактично були власниками Сміли й їм належали всі великі підприємства, у середині ХІХ ст. у містечку діяли підприємства також інших власників. Найбільші з них – два шкіряних і три цегельних заводи, дві винокурні. Продовжували працювати млини, кількість котрих досягла десяти. До цих підприємств додався заснований Бобринським у 1838 р. потужний пивоварний та гасовий заводи. Гас добувався з нафти й замінював собою масляне освітлення. Відкриття ж у 1851 р. поштово-телеграфної контори наблизило містечко до всього світу.

На прикладі графа Бобринського стали займатися цукровою промисловістю відомі поміщики краю графи Потоцький, Шувалов, Браницький, Балашев. Було створено перші Олександрійське і Романовське товариства цукрозаводчиків, які влаштували в с. Лебедин Чигиринського повіту й Канівському повіті рафінадний та цукрові заводи. Наприкінці ХІХ ст. відомими підприємцями І.Зайцевим у Черкасах, А.А.Абазою в Шполі було побудовано рафінадні та цукрові заводи.

Удосконалюючи технічне оснащення цукрових підприємств, граф Бобринський заснував перший склад машин для заводів і механічні майстерні для обладнання, звичайно, закордонного виробництва. Ними було докорінно вдосконалено систему останнього, замінивши її з вогневої на парову.

Характерною особливістю аграрно-економічного регіону був майновий стан поміщицьких маєтків, їх спроможність конкурувати з прогресивно розвинутими економіями держави. За цим показником Правобережжя й частина Лівобережжя значно виділялися з-поміж інших регіонів країни за такими головними перевагами – доволі помітним збільшенням доходу зернових та хліборобських господарств; розширенням площ власних земель і скороченням орендного фонду. Крім того, використовувалися й новітні технології шляхом освоєння механізмів для оброблення землі. Винахід графа О.О.Бобринського – плуг заглибник – одержав медаль на всесвітній Паризькій виставці¹⁵. На честь значних досягнень останнього у

галузі економіки, агротехніки, цукрової промисловості, археології в Києві було встановлено йому бронзовий пам'ятник, а імператорським Вільним економічним товариством на його песів викарбовано пам'ятну медаль.

На Лівобережжі великим попитом користувалися плуги Сакка, оригінальні культиватори Клейна, залізна борода та плуг Еккерта, шведська борода-культиватор Ліпгарта¹⁶.

Напередодні реформи 1861 р. основна маса поміщицьких селян страждала від малоземелля, яке вело до зuboжіння їх господарств. На противагу цьому періоду у пореформені роки збільшувалися земельні наділи, що привело до звернення населення до самостійного обробітку землі. Більшість із тих, хто здавав землю в оренду, стали самі займатися землеробством, поміщицькі господарства також збільшили оранку.

У свою чергу і безземельні були вимушені вдатися до найму землі, втягнувшись по суті в господарську залежність від поміщика. В умовах формування ринкових відносин малоземельні селянські господарства були нерентабельні. Цікавим є той факт, що через нестачу коштів їм довелося порушити традиційний обробіток землі волами більш дешевим засобом – кіньми, а для прискорення останнього дерев'яний плуг замінити залізним. Це у подальшому привело до підвищення прибутковості зернового господарства й підвищення цін на хліб¹⁷.

Завдяки збільшенню прибутковості землі селянські господарства отримали можливість схилити землевласників до її продажу за підвищеними цінами. Так, у 1887 – 1896 рр. ціни на неї піднялися з 89 крб. 60 коп. до 197 крб за десятину. За рахунок збільшення посівних площ спостерігалось нагромадження надлишку зібраного врожаю, насамперед найпоширенішої зернової культури – пшениці. Задля його збереження та недопущення продажу за низькими цінами в регіоні стала швидкими темпами розвиватися винокурна промисловість, котра мала подвійну користь: доходи від продажу спирту були значно вищими, ніж від первинного продукту – зерна. Відходи від його виробництва використовувалися для відгодівлі худоби.

Останнє десятиліття XIX ст. було найбільш сприятливе для селянських господарств, площа землеволодінь яких збільшилася на 12%¹⁸. Ще свого часу цей процес передбачав професор Чупров, підкреслюючи, що аграрне питання для Лівобережжя більш вдало могло вирішитися шляхом інтенсифікації сільського господарства і збільшення в ньому продуктивності праці¹⁹. Виходячи з даних селянської статистики, в 1890-х рр. ціна за один пуд хліба зросла з 55 коп. до 70 коп., одна десятина принесла валового доходу більше на 56%, заробітна плата підвищилася на 33% (за поденну роботу) й на 56% у великих господарствах²⁰. Немаловажне значення для розвитку сільськогосподарського виробництва на Лівобережжі мав інтенсивний розвиток кредитних установ. Різні за своїми формами діяльності, вони надавали матеріальну допомогу товаровиробникам, що сприяло підвищенню виробництва сільськогосподарської продукції.

Поряд із зростанням сільського господарства, котре мало важливе значення в поміщицьких господарствах, поширювалося промислове виробництво, виникали супутні підприємства не характерних для цих місцевостей галузей промисловості. Так, у Канівському повіті – це суконна та канатна фабрики підприємців Б.Глухого, Л.Співаковського і Векснера й чавунноливарний завод Седлока, шкіряний завод Беліцької в Смілі, табачна фабрика А.Зарицького у Черкасах²¹.

Одночасно розвивалася і кустарна промисловість, яка значно поступалася підприємствам, але, пристосовуючись до ринкових умов, була зв'язуючим

ключем на шляху до покращення економічного становища населення, котре працювало в ній для підвищення добробуту свого господарства²². Найпоширенішими промислами Золотоніського повіту, що використовували як сировину хутро та шкіру домашніх тварин, були кожухарство, кушнірство, шевство. Так, тільки шевців наприкінці XIX ст. в повіті нараховувалось 590. У Чигиринському повіті, багатому на поклади глини найбільш розвиненим було гончарство.

Фабрична та заводська промисловість витискали предмети споживання, необхідні для повсякденного вжитку, котрі виготовлялися виключно вручну, замінюючи їх значно вдосконаленим обладнанням, яке не тільки полегшувало працю, а й підвищувало її продуктивність. Найбільш уживаними знаряддями останньої були різноманітні засоби для обробітку землі, збору і переробки врожаю, ткацькі верстати, ковальсько-слюсарне та гончарне приладдя. Проте, беручи до уваги історичне минуле, географічне положення й культуру мешканців регіону, для котрих кустарна промисловість мала велике значення, місцеве дворянство всіляко підтримувало дрібне виробництво в інтересах покращення економічного становища обох сторін. Так, як найбільш характерний приклад, можна навести той факт, що у Київській губернії в XIX ст. функціонувало близько 80 цукрових заводів, які потребували фільтрпресове полотно, що виготовлялося виключно кустарним способом у Черкаському повіті при учбово-ткацькій майстерні В.М.Ханенка²³.

В другій половині століття поміщицькі господарства втягувалися у товарно-грошові відносини, пристосовуючи їх до потреб ринку. Зростання товарності сільськогосподарського виробництва відбувалося під впливом інтенсифікації ринкових відносин. Деякі землевласники почали розширювати свої володіння за рахунок селянських наділів і захоплення луків, лісів, водойм та використання вільнонайманої робочої сили. Однак, незважаючи на фінансову підтримку уряду й цілий ряд переваг і привілеїв, дворянство стрімко занепадало. Зменшувалася товарність та збільшувалася натуралізація сільського господарства, знижувалася врожайність і валові збори продукції. Призвичаївшись до дармової кріпацької праці, частина поміщиків не вміла перетворити свої маєтки на прибуткові комерційні підприємства. Все більше наростала аграрна криза поміщицьких господарств, більшість з котрих так і не змогла її подолати. Дворяни-землевласники опинилися в надзвичайно складних умовах. Адже для проведення програми індустріалізації країни з 1859 р. було закрито всі державні кредитні установи, й тільки з появою селянського та дворянського земельних банків у 1882 і 1885 рр. незначна частина дворянства змогла відновити свої занедбані господарства. Економіка останніх була підірвана. В свою чергу й малоземельні селянські господарства неспроможні були зміцнити свій матеріальний статок, оскільки середній розмір землі становив від 1,8 дес. до 5 дес. Малоземельні селяни, обтяжені численними податками, не мали можливості придбати найновіші значно ефективніші знаряддя праці. Такі умови господарювання були недостатніми для підтримки економічного та фізичного життя населення²⁴. Тільки власники, які володіли до 10 дес. орної землі могли розраховувати на прибутковість господарства.

Для успішного господарювання багатьом поміщикам-землевласникам не вистачало основних рис – ініціативності й працьовитості. Беручи великі позички і не зумівши їх успішно реалізувати, дворяни продавали землі. Відбувався застій внутрішнього ринку, що змушувало виробника, а саме селянина, котрий представляв широкі верстви населення, вступати самостійно у товарні відносини та виходити на зовнішній ринок. Цьому сприяла й політика царського уряду, яка

циркуляром Міністерства державних маєтків від 25 лютого 1863 р. приписувала здавати в оренду останній виключно православному духовенству, росіянам-старобрядцям, а також благонадійним місцевим селянам. Підприємливі селяни у свою чергу вміло використовували можливість для збільшення своїх земельних площ за рахунок купівлі та оренди поміщицьких земель, що сприяло їх економічному зміцненню. На цьому фоні з'явився талановитий господар, К.М.Яхненко, заснувавши славнозвісну не тільки в Росії, а також й у країнах Європи фірму “Брати Яхненки і Симиренко.”

Маючи незначні кошти, за сприятливих обставин енергійної діяльності він зміг за декілька десятків років скласти капітал, прославити свою родину, підняти добробут населення регіону, збудувати в 1843 р. перший у Росії пісочно-рафінадний завод, оснастивши його найпередовішим західноєвропейським обладнанням вартістю 400 тис. крб та запросивши близько 30 спеціалістів і техніків із Франції²⁵. На заводі й полях, де вирощувався цукровий буряк, працювали 4 тис. робітників²⁶. За таким же проектом ним було побудовано цукрозавод у с. Руська Поляна, взято в оренду та перепрофільовано відповідні підприємства у селах Орловець й Олександрівка²⁷.

В Мошногородищенському маєтку князя М.С.Воронцова брати Яхненки і Симиренко, уклавши у 1848 р. з князем угоду на оренду 260 дес.землі на 36 років у с.Млієві, побудували на великій пустці не тільки цукровий завод небачених на той час розмірів і технічного рівня, котрий проіснував до 1887 р. та склав славу Південно-Західного краю, а ще й цегельне підприємство²⁸. А на токарних і стругальних верстатах кращих фірм Франції, Бельгії та Англії машинобудівного заводу виготовлялися високоякісні парові машини, трикорпусні випарні апарати й навіть перший у 1823 р. в країні металевий пароплав “Бджілка”. Газета “Московские ведомости” опублікувала тоді таке повідомлення: “З Катеринослава від квітня 27 числа ... прибув сюди від міста Черкас пароплав, який належить його ясновельможності графу Воронцову. Цей пароплав подолав шлях за 30 годин. Всі місцеві жителі з великою цікавістю розглядали його будову і дивувалися з машини, з допомогою котрої він рухається та здійснює своє плавання ...”²⁹. Трохи згодом фірмою братів Яхненків і Симиренка були побудовані пароплави “Українець” й “Ярослав” для транспортування по Дніпру своєї продукції. До того ж по останньому курсували баржі та баркаси, виготовлені на заводі. Вони приносили прибуток фірмі від 25 тис. до 50 тис. крб на рік і обслуговували цукрові підприємства не тільки власної фірми, а й усієї Київської та інших губернії. Існування цукрового заводу принесло велику користь регіону, оскільки своєрідною школою для залучення населення до технічної освіти, сприяючи, таким чином, розвитку відповідної промисловості. Оборотний капітал підприємства становив 600 тис. крб, прибуток – 3400 тис. крб на рік. При ньому працювали три крупорушки, три водяних млини, два заводи штучних мінеральних вод³⁰.

Поблизу підприємств було засноване робітниче містечко, в якому побудовано 150 будинків для службовців і наділено їх землею для городу й саду. У крамницях продавалися товари за значно нижчими цінами ніж в інших містечках регіону. В ньому функціонували паровий млин та рідкісне газове освітлення, котрим користувалися лише найбільші міста в Росії, й працював водогін³¹.

В період повного розквіту фірми у 1840-х – 1850-х рр. остання постачала цукор і обладнання для цілої імперії й утримувала штат комісіонерів, які працювали в її торговельних філіях у Харкові, Одесі, Кременчуку, Миколаєві, Севастополі, Бердичеві, Ростові, Москві.

Отже, в процесі виробництва були задіяні різні верстви населення регіону від великих поміщиків до селян. Окремі представники селянства зуміли організувати власну справу. Проте їх частка в господарстві була зовсім незначною. Найбільші маєтки, котрі утримувалися у руках кмітливих та заповзятливих власників, внесли великий вклад в економічний розвиток краю й слугували для багатьох землевласників взірцем ведення великого комплексу різноманітних високорозвинених галузей господарства, серед яких переважала харчова промисловість, а основною сировиною вважалася продукція аграрного сектора. На підприємствах застосовувалось обладнання поряд із закордонним також і вітчизняного виробництва, що загострювало конкурентну боротьбу щодо їх функціонування та збуту продукції. Це в свою чергу сприяло розвитку різних галузей промисловості. Простежувалося значне поліпшення у використанні прогресивних засобів праці. Традиційне знаряддя оранки ґрунту – соха – була замінена значно зручнішим – плугом. Розвиток торгівлі зробив купців значною верствою за ознаками соціального й культурного їх становища в регіоні, вихідцями з котрого вони були. Саме в XIX ст. швидкими темпами розпочався розвиток індустрії, чисельне зростання підприємницької верстви населення, її економічне зміцнення. Підприємництвом займалися як представники дворянства – поміщики та купецтво, так і спритні, енергійні й працьовиті селяни, котрі рухали регіон до економічного прогресу. В національному відношенні більшість серед них, на жаль, були польського, російського та єврейського походження. Серед нечисленних представників української нації виділялася родина Яхненків і Симиленків.

Українське село терпіло від застою й занепаду завдяки тому, що невеликому прошарку дворянства разом із підприємцями з різних класів вдалося розвинути економіку та організувати виробництво шляхом формування нових великих господарств, проведення бурхливої підприємницької діяльності з орієнтуванням на ринкову економіку, перетворити свої маєтки на великі агропідприємства, розбудувати міста регіону. Ними було відкрито шлях до модернізації й індустріалізації господарства краю.

¹ *Н. Темірова*. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально – економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 320 с.

² Там само.

³ Держархів Черкаської області. – Ф. Р-3990. – Оп.1. – Спр.71.

⁴ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.

⁵ Киевское слово. – 1894. – 3 липня. – № 2323.

⁶ Держархів Черкаської області. – Ф. Р-3990. – Оп.1. – Спр. 60.

⁷ Держархів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 3255.

⁸ Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой Киевской губернии, Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище. – К., 1896. – 399 с.

⁹ Держархів Черкаської області. – Ф. 712. – Оп. 1. – Спр. 246.

¹⁰ *Н. Темірова*. Назв. праця.

¹¹ *О. Субтельний*. Україна. Історія. – 2-е вид. – К., 1992. – 512 с.

¹² *Воблий К.* Нариси з історії українсько-російської цукробурякової промисловості (861/62 – 1894/95). – К., 1930. – Т.1.

- ¹³ Темірова Н.Р. Поміщики Бобринські / Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 5.
- ¹⁴ Похилевич Л. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии. – К., 1913.
- ¹⁵ Н. Темірова. Назв. праця.
- ¹⁶ А.П. Модестов. Основы разумного земледелия. – Полтава, 1913. – 32 с.
- ¹⁷ Из прошлого и настоящего Черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914. – 110 с.
- ¹⁸ А.П. Модестов. Назв. праця.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Киевский фабричный округ. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа И.О.Новицкого. – Санкт-Петербург, 1886.
- ²² Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Киевская губерния. – XV. – Санкт-Петербург, 1903. – 1139 с.
- ²³ Див. Там само.
- ²⁴ Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861 – 1917 рр.) // Український селянин. Праці науково – дослідного інституту селянства. – 2001. – Вип. 3.
- ²⁵ Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в Юго-Западном крае. Изд. Второе. – Санкт-Петербург. – 1904. – 173 с.
- ²⁶ Див. Похилевич Л. Назв. праця.
- ²⁷ Розгін І. Володимир Смирненко. – Вінніпег. – 1959 – 1960.
- ²⁸ Держархів Черкаської області. – Ф. Р-5799. – Оп. 1. – Спр. 18.
- ²⁹ Там само. – Ф. Р-5799. – Оп. 1. – Спр. 129.
- ³⁰ Там само. – Ф. Р- 5662. – Оп. 1. – Сспр. 24.
- ³¹ Географическо – статистический словарь Российской империи / Сост. Семенов. – Санкт-Петербург, 1862, – Т. I.